

הפלנטה של אידה פינק

מסתתרים באפלולית דירתנו, פרצופינו צמודים אל זוגיות החלונות הלחות מגשם ונשימותינו מהירות, צפינו – אנו, שניצלנו עד הפעם הבאה – בנידונים העומדים בכיכר השוק, היכן שבימי היריד מקימים עיר קטנה עלייה של בימות שעשועים. הם חיכו, מסודרים ברביעיות, לפקודה לצעוד. והגשם הוסיף לרדת, ולא חדל כל אותו לילה, שיישמר בזיכרון הניצולים כ"ליל הוקנים". כי העומדים ברביעיות היו זקנים ותשושים, ורבים מהם וראי התקשו להגיע אל היעד, כלומר, אל המדרון הירוק שליד תחנת הרכבת, המדרון שלפנים שימש את ילדינו – נכדיהם – לגלישה במזחלות. (אידה פינק, "כל הסיפורים", עמ' 72).

אקציה, מוות, חוסר אונים. אידה פינק מספרת שוב את מה שכבר סופר לי בעבר. אני מסוגלת לדמיין את המשכו של הלילה ואת המשכו של המסלול. מה יתרחש, מה יידעו על כך, מה יאמרו ומה יישאר. ובכל זאת אני קוראת בשקיקה, כובלת את הימים האחרונים של חופשת הקיץ לספר שבסוף הקריאה אני על המדף העמוס לעיפה ב"ספרי שואה". מה יש לה לאידה פינק, אני שואלת את עצמי ומוצאת תשובה מפתיעה בראיון שנערך איתה באינטרנט: "אני לא לגמרי בטוחה אם הקוראים, במיוחד הצעירים, מבינים הכל, את כל מה שהיה. זה כליכך קשה להבין וגם כליכך קשה להעביר את זה בכתיבה, אבל התעניינות אני חושבת שיש." (מהאתר "עמלנט").

מה מחבר ביני לבין החוויה והזיכרון של אידה פינק? רק ההתעניינות כנראה. קשר ההם, הלאומיות והזיינות אינם מציעים לי תשובה טובה מספיק. גם לא המספר על היד של סבתי. רצוני הטוב, כמו רצונו של האדם המתעניין באדם אחר שנפל ברחוב ופונה אליו, כמו זה של הקורא המתעניין במלחמות ואסונות המתרחשים במחוזות רחוקים. קורא עליהם, אך לא שותף להם. הם לא נגישים לו והוא לא מוזמן: קרא, אך לעולם לא תוכל להיות חלק. זה לעולם לא יהיה אתה. אני מתמגנטת אל הדחייה. אל האמירה הבוטה המגרשת אותי כלאחר יד מאחר מגני העדן היחידים של זהותי. אני מתמגנטת אל הבקשה שלה, שאקשיב לסיפור בלי לקלוע אותו לנרטיב של חיי.

הקריאה מעלה בי את הרעיון כי לא רק אותי היא מבקשת לדחות מן השותפות בחוויה שלה. היא מבקשת להיחלץ ממגרש השם והפאן. לחלק את השם למגרשים קטנים יותר: למגרש של הנתפסים באקציה האחרונה, ולמגרש שלנו, "שניצלנו עד הפעם הבאה", וזה אף הוא נחלק: למגרש של אלו ששהו באותו זמן במחנה העבודה, ולמגרש של אלו שקפצו מהרכבת, ואלו שהסתתרו אצל האיכר הפולני, ואלו שנהגו לקרוא ספרים, או לשזור פרחים, או לבכות ולצרוח בזמן שיקריהם מובלים.

זה לא מדויק. אני היא זו המפרקת ומחלקת, אידה פינק עושה דבר עדין ומרומז יותר. מלאכת הכתיבה שלה קרובה יותר לפעולה של פרימה. היא לוקחת את המארג המוכר לי כלי כך מאז הרגעים הראשונים שלמדתי להקשיב, להבין ואחר כך לקרוא, את המארג של סיפור השואה של העם היהודי, ובזהירות, כמעט מבלי שארגיש, פורמת ממנו חוטים חוטים שהנחתי שהם חלק בלתי נפרד מהאריג.

החוט הראשון מוקדש לשפה. הסיפורים אינם נכתבים בעברית. גם אחרי שנים רבות של חיים בישראל היא בוחרת להמשיך ולכתוב בפולנית. ולא רק לכתוב אלא גם לפרסם בפולנית. בפולין היא מתנערת מחוקיה המפורשים והסמויים של השפה העברית, ומשאירה את התרגום כחציצה נוספת בין החוויה שלה לחוויה שלי. אני מתבוננת בה לא רק מבעד למסך הזמן והמקום, אלא גם מבעד לשפה האחרת, בה הפרחים אינם אותם פרחים, הדימויים אינם אותם הדימויים וגם האנשים אצלי שונים מאוד מאלה שלה. אינני דוברת את שפתם, ולכן אני מקבלת רק בבואה קלושה של המתרחש. בבואה חדה יותר מקבלים ודאי אלו הדוברים פולנית. אני מוצאת עצמי תוהה מדוע הם זכאים לה יותר ממני המשתייכת לעם וללאום היהודיים.

חוט נוסף היא פורמת ממושג הזמן. זמן השעונים הקבוע והמדוד – המאפשר לי לסנכרן בין שעון פולין לשעון ישראל, או למדוד כך־זוכך מתחילת המלחמה או כך־זוכך במהלכה – אינו הזמן שלה. כבר בסיפור הראשון היא מתריעה בפני: אל תחשבי שאנו חולקות אותה תפיסת זמן. הסיפור, ששמו "הסוף", מסתיים לאחר חמש־עשרה הדקות הראשונות של המלחמה, החוצצות בין שני סוגים שונים של זמן: זמן ה"לפני" שבא אל קצו בתחילת המלחמה, וזמן ה"אחרי" שאינו תחום, המשתלט על כל הסיפורים, גם אלו המתרחשים עם תום המלחמה, גם אלו המתרחשים עשרים שנה אחרי סיומה. על השאלה מהו הזמן הזה, האחר, עונה אידה פינק בסיפור השני:

... אנחנו אמרנו: זה קרה אחרי האקציה הראשונה, או אחרי השנייה או לפני השלישית. היו לנו אמות מידה אחרות של זמן, לנו הנבדלים, נבדלים תמיד, טבועים תמיד בחותם השוני, זה המביא את מקצתנו לידי גאווה ואת מקצתנו לידי שפלות רוח. אנחנו השונים, שב ונחרץ דיננו, כדרך שאירע לא אחת בתולדותינו, שב ונחרץ דיננו בזמן הזה שאינו נמדד לא בחודשים ולא בשקיעת השמש וזריחתה, כי אם במלה, במושג המציין תנועה, פעולה, מונח המשמש לרוב בתחום הספרות – ברומן או בדרמה. ("פיסת זמן", עמ' 13).

זמן הפעולה וזמן המלה. אמות זמן אחרות שאינן מבוססות על ספירת הימים והחודשים. אני מנסה להיאחז בהן דרך אמירת ה"אנחנו", להצטרף אל סיפורו של הקולקטיב שזמנו גזור למאורעות ולחריצת דין, להסתופף תחת המלה המנחמת "תולדותינו", אך אני מושלכת משם במשפט הבא. אין מדובר בזמן תולדותינו, מדובר במי שזמנו נחרץ במלה, בתנועה ובפעולה. המלה, התנועה והפעולה, המגדירות את מושג הזמן, מקופלות במונח האקציה, הנושא משמעות של אמירה, קביעה והפעלה. המלה חורצת את הזמן, מעניקה לו משמעות ומכתיבה

את זרימתו או קפיאתו. זהו זמן האדונים, המופקע משליטתו של הנידון. ואני, זמני זמן אדונים המחולק לחגים, לשעוני קיץ ושעוני חורף, חורף במלה את זמנם של הנברלים, אלה החיים תחת שלטוני.

"הזמן האחר" של אידה פינק מונע מזמני שלי לדור לצרו או לחבור אליו כהמשך הרצף של אותו קולקטיב. הזמן הזה מופקע ממני, מופקע גם משייכותו לזמן הלאומי שבתוכו אני מתגוררת. זמן הקורבנות אינו זמנם של המקרְבנים.

אך אידה פינק לא מסתפקת בכך, היא פורמת את מושג הזמן גם מן העיקרון הסיבתי המאפשר להתקדם בו על רצף ליניארי. בסיפור "המעגל שנסגר", יוזף בורח מעיר מגוריו, ההולכת ונסגרת בפני יהודיה, אל עיר הולדתו הבטוחה יחסית, על מנת לפגוש, דווקא שם, את גורלו, את מותו. גם בסיפור "וריאציות ליליות על נושא", אדם המשתחרר ממחנה ההשמדה מוצא עצמו חוזר אליו שוב ושוב, ללא קשר לבחירותיו. הוא כולא בזמן האחר, המעגלי, המונע ממנו להתחבר אל העבר, אל הזמן שהיה, אך גם אל העתיד. הניסיון לבנות מסקנה, להתקדם, מטיעון היסוד לפיו אפשר להשתחרר מן המחנה, נידון לכישלון בספר הזה. הניסיון לשבץ טיעון זה במערכת הטיעונים השואפת אל המסקנה, שהתשובה היהודית לשואה היא הציונות, מתעלם מהשבר והפער בין מושגי השפה והזמן של אידה פינק ושלי.

מלאכת הפרימה של אידה פינק אינה פוסחת גם על הקולקטיב היהודי. היא שואלת אם ניתן בכלל לטעון כי מדובר בקולקטיב, ואם השואה לא חשפה בסופו של דבר את פיצולם וחלקיקיותם של חבריו הפוטנציאליים. המוות והאימה העולים מן הקריאה מדגישים את השונות והזרות בין הדמויות, ומפרקים את הכוח שהשאלות על האחוה או העדרה שאבו ממצען הלאומיות שהוצמד לשואה.

שוב ושוב הופכת אידה פינק במושג האחוה. סיפוריה מראים כי הוא מורכב ושברירי מכפי שהיינו רוצים לחשוב. אם מקורה של האחוה, שבבסיס תחושת הלאומיות, בשותפות הגורל, היא מתעמרת גם בשותפות גורל זו. האמנם קיימת שותפות גורל, היא שואלת, בין אדם שנשלח באקציה לזה המצליח לחמוק עד הפעם הבאה, בין זה היושב בעיר לזה היושב בכפר, או אפילו בין קבוצת היהודים המחכים למותם בבית הכלא הגרמני, ומוצאת בכל זאת פנאי להתעמר בנידונים החדשים.

בסיפור "הקוף" מתחדדת השאלה בדיאלוג בין נער לאהובתו בתום המלחמה:

שניהם היו צעירים מאוד ויצאו לטייל. כשאמרה הנערה, "מספיק עם זה", השתק הנער במבוכה. הוא ביקש סליחה, חייד ובקול שקט אמר, "אבל תביני, צריך לדבר על כל זה עד הסוף. ומפני שאין לי אף אחד, חוץ ממך... זה כמו קוף שננעץ עמוק ושמוכרחים להוציא, כדי שלא תהיה מוגלה. את מבינה?" "אני מבינה, מבינה, אבל אי אפשר לדבר על זה כל הזמן, בלי סוף. כבר כמה ימים" – היא היססה, כי היכרותם היתה בת שבוע בלבד – "אתה לא מפסיק לספר על זה. אני מתכוונת רק לטובתך... אבל אם אתה חושב שעדיף ככה..." ("הקוף", עמ' 207).

האחוה ושותפות הגורל אינן מותגות בזהות קולקטיבית משותפת. גם לא בהשתייכות לאותה משפחה, גם לא בזוגיות. האחוה התלויה בקולקטיב מתנפצת במגע עם המוות. היא ממשיכה להתקיים רק כאחוה בין פרטים. פרטים אלו, המופיעים אצל אידה פינק, אינם חולקים בהכרח זהות יהודית. האם המקריבה עצמה למען ילדה, המשרתת המסכנת את עצמה כדי לא להסגיר את המשפחה, והכלב שנתלה לאחר שסירב להוביל את הדרך למחבוא של בעליו, לא עושים זאת בשל שייכותם לאותו לאום. שותפות הגורל הלאומית – כך עולה מסיפוריה של אידה פינק – היא פיקטיבית. הדמויות שלה הן קודם־כל בודדות, נאמנות לעצמן, ושותפות הגורל, אם זו קיימת, אינה נובעת ממהלך היסטורי משותף, אלא מן היכולת של אנשים לפעול ביחד, או זה למען זה, ברגע ההתרחשות עצמו.

ההימנעות של אידה פינק מהתייחסות קולקטיבית אל היהודים בשואה מאפשרת לה להעמיד פרספקטיבה שאינה לאומית ואינה נשענת על הציונות כהסבר המרכזי. פרימת הנרטיב הלאומי מאפשרת לה להשלים מהלך של הזרה, להחזיר את השואה "שלנו", המפורשת, המדווחת, המוסברת והממוחזרת, אל הפלנטה שממנה נלקחה. אל הזמן האחר, השפה האחרת, המקומות השונים והמתים הממשיכים למות מבלי להיות רבבות בנינו, קדושינו, או הפלטפורמה שעליה נבנתה מדינת ישראל. במרחק שנפער ביני לבינה מביכה אותי המחשבה הילדותית בה החזקתי בעבר, כשלא ידעתי להבחין בין התמונות שהגיעו לעיני לבין הטלסקופ שרשם אותן על עדשתו. מביך אותי הניסיון להסיק מסקנות ולגזור גזרות על המתרחש כאן, ומעציב אותי חוסר היכולת להקשיב גם לקול הזה שפותח פתח לאחוה שאינה בהכרח לאומית.

אני חושבת, אולי עדיף לא לנסות להקשיב כלל, מאשר לדמות לעצמנו שאנו שומעים משם קולות המצדיקים את מה מתרחש.

ויסלבה שימבורסקה מסיימת כך את שירה "סוף והתחלה":

... אלה שידעו
מה התרחש כאן ומדוע,
חייבים לפנות מקום לאלה
שיודעים מעט.
ופחות ממעט.
ולבסוף, שום דבר.

בעשב, שכיסה
את הסיבות והתוצאות,
מישהו חייב לשכב לו
עם שיבולת בין שיניו
ולבהות בעננים.

(ויסלבה שימבורסקה, "סוף והתחלה" בתרגום רפי וייכרט)